

ДВОРЯНСТВО ЄВРЕЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ ЯК ОБ'ЄКТ РЕФОРМ ОЛЕКСАНДРА II

В історіографії історії Російської імперії проблематика навернення євреїв у християнство відноситься передусім до останньої чверті XIX ст., принаймні після Великих реформ (роботи Миколи Чулкова, Шимона Гінзбурга). Процес навернення зумовлювався як тиском з боку влади, так і тим, що єврейська еліта задля інтеграції в імперське середовище, яке модернізувалося, намагалася вибудувати діалог із владою¹.

Лише нещодавно «відправна точка» історії навернених євреїв змістилася до першої половини XIX ст. (праці Йоханана Петровського-Штерна, Ірини Віде, Михайла Вайскопфа). Невелику кількість навернених за доби Олександра I та Миколи I дослідники пов'язували з відсутністю планомірної та масштабної політики імперського уряду². Деякі вчені, наприклад Дмитро Ельяшевич, Семен Гольдін, Ольга Мінкіна, початком більш-менш чисельного навернення євреїв на українських та російських теренах називають епоху поділів Речі Посполитої, тоді як для більш ранніх періодів це явище було екстраординарне та індивідуальне. Особливо докладно вивчалися проекти російської адміністрації та єврейських депутацій щодо проблеми входження євреїв до імперського соціуму, значна частина яких передбачала високий ступінь інтеграції єврейської еліти до державного апарату та загальноімперської еліти³.

¹ Кириа неемана, или История евреев в г. Вильне и литературная их деятельность, написана Самуилом Иосифом Финном, Вильна: Типография Р. М. Ромма, 1860. С. 35–36.

² Klier J. D., Khodarkovsky M. State Policies and the Conversion of Jews in Imperial Russia. *Of Religion and Empire. Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia*. Ithaca; London: Cornell University Press, 2001. P. 100–103.

³ Минкина О. Ю. Еврейские депутации в Российской империи. 1773–1825 гг. Генезис, структура, формы обращений к власти: автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.02.

На думку Вікторії Герасимової, проблематику християнізації євреїв Російської імперії слід досліджувати починаючи з часів російсько-польської війни 1632–1634 рр. та Андрусівського договору 1667 р., коли до складу Московського царства потрапили землі з певною кількістю єврейського населення⁴. Дослідниця вважає, що зміна віри євреями робила їх «першими російськими підданими єврейського походження». Так чи інакше, але сюжети щодо інтеграції навернених євреїв, механізми визначення особистості, особливості взаємодії з владними структурами поступово входять до сфери наукових інтересів учених.

Таким чином, історіографічні напрацювання з історії навернених євреїв в Російській імперії залишаються перспективним напрямом юдаїки. Проте варто зазначити, що взагалі не розроблена проблема участі діячів єврейського походження в розробці реформ Олександра ІІ. Саме тому актуальним для нашої роботи стало виокремлення специфічної групи зі спільним походженням та схожими стратегіями. Попри широку історіографічну базу, присвячену Великим реформам, вперше робиться спроба дослідити певне угруповання за походженням, особливо враховуючи, що такі дворяни-вихрести інколи виступали як головні представники «єврейського» в імперському соціумі, адже були експертами в сфері єврейської культури для не-євреїв з вищих ешелонів влади.

Діячів єврейського походження доби Великих реформ не можна охарактеризувати лише як «вчених євреїв»⁵ або ж «обізнаних людей»⁶ у сферах єврейського традиційного життя, у кожного з них відбувався власний відхід від традиції. Щоб зрозуміти, як у такій групі поєднуються поняття «дворянин», «реформатор»,

---

Санкт-Петербург, 2009. URL: <https://www.dissercat.com/content/evreiskie-deputatsii-v-rossiiskoi-imperii-1773-1825-gg-genezis-struktura-formy-obrashchenii-> (дата звернення: 11.03.2021).

⁴ Герасимова В. А. Крещение евреи в России в XVIII в.: особенности социокультурной адаптации: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 24.00.01. Саратов, 2013. С. 3.

⁵ Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2016. С. 39.

⁶ Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 гг. Москва: Издательство Московского университета, 1964. С 337–338.

«вихрест» тощо, спираємося на концепцію Ісаака Дойчера про «Non-Jewish Jew», тобто тих, хто «шукав ідеали та їх втілення за межами єврейства»⁷.

Серед «неєврейських євреїв» уже на початку ХІХ ст. виокремлюється невелика за кількістю група навернених, яка брала участь у модернізаційних проектах. У її представників, що походили із різних груп єврейського суспільства та стали важливою складовою еліти Російської імперії, спостерігаємо різні стратегії. Важливим тут є контекст та обставини хрещення. Наприклад, один з ідеологів судової реформи Єгор Перетц походив із родини маскілів. Його батько Абрам Перетц був родичем рабина Йошуа Цейтліна, котрий як «потьомкінський єврей»⁸ не лише отримав чин надвірного радника та володів маєтками⁹ (попри наказ від 22 лютого 1784 р.¹⁰), але й клопотав перед Катериною ІІ щодо розширення прав євреїв. Абрам Перетц як один з перших маскілів у Росії також підтримував ідеї емансипації євреїв. Однак він так і лишився «чужим» для імперського соціуму¹¹, попри те, що у 1813 р. завдяки шлюбу перейшов до лютеранства. Натомість Єгор Перетц, будучи сином єврея-вихреста, зумів зробити значну кар'єру – зайняв чільне місце в Комісії з розробки судових статутів¹², працював над просуванням реформ у Державній раді¹³ та ін. Для Єгора Перетца Олександр ІІ

⁷ Deutscher I. Message of the Non-Jewish Jew. URL: <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/amersocialist/deutscher01.htm> (дата звернення: 11.03.2021).

⁸ Клейн Б. С. Потемкинские евреи. *Международный интернет-журнал «Русский глобус»*. 2007. Март. № 3. URL: <http://www.russian-globe.com/N61/Klein.PotemkinskieEvrei.htm> (дата звернення: 10.03.2021).

⁹ Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. С. 102.

¹⁰ «Никто в империи, не будучи в христианском законе, пользоваться не может правом покупать, приобретать и иметь крепостных» (Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1848. Т. XXII. № 15936).

¹¹ «...богатый еврей, у которого огромные дела по разным откупам» (Жихарев С. П. Записки современника. URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221808-01-01%22&diaries=%5B515%5D> (дата звернення: 10.03.2021)).

¹² Государственная канцелярия. 1810–1910 / Составлено в Государственной Канцелярии. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1910. С. 228, 270–271.

¹³ Дневник Е. А. Перетца, государственного секретаря. 1880–1883 / с предисл. А. Е. Преснякова. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1927. С. 134–135.

спеціально ввів у 1872 р. «особый статс-секретарский знак», котрий виділяв його як секретаря самого імператора¹⁴. Тісно пов'язаними з Перетцями були барони Штігліци. Так, наприкінці ХVІІІ ст. купець Микола Штігліц разом з Абрамом Перетцем мали спільний відкуп кримської солі¹⁵, фінансували російську армію в роки війни 1812 р. та ін. А в 1812 р. його брат Людвиг прийняв лютеранство через юридичні обмеження для іноземців у сфері фінансової діяльності¹⁶.

Спробам державної регламентації процесу навернення євреїв сприяло Товариство ізраїльських християн. Створене наказом Олександра І від 25 березня 1817 р., воно надавало підтримку вихрестам і звільняло їх та нащадків від деяких повинностей, передусім військової. У цей період були навернені брати Іван та Михайло Позени, останній з яких брав активну участь у розробці проектів цензурного статуту, реформування Кавказького краю, селянської реформи та ін.¹⁷

Одним із приводів до зміни віросповідання ставав добровільний вихід з громади чи вигнання з неї. Прикладом може бути постать Моше Бланка, який після махінацій у громаді, спалення громадою його будинку виїхав за межі Старокостянтинова у 1808–1809 рр.¹⁸ Проте лише після смерті «чрезмерно набожной жены» він остаточно «отрекся от Евреев» та не пізніше 1835 р. прийняв православ'я¹⁹. Враховуючи обставини навернення, Моше Бланк пропонував уряду примусові дії щодо асиміляції

---

¹⁴ Государственная канцелярия. 1810–1910. С. 303–304.

¹⁵ Перетц Е. А. Дневник (1880–1883) / Сост. и науч. ред. А. А. Бельх. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. С. 11.

¹⁶ Гамбурд М. М. Династия Штигицев. Звезда. 2012. № 4. URL: <http://www.mirimgamburd.com/ru/text/династия-штигицев/> (дата звернення: 10.03.2021).

¹⁷ Давидович И. Позен Михаил Павлович. Русский биографический словарь / Издание под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1910. Т. 14. Плавильщиков – Примо. С. 265–266.

¹⁸ «Изъятие... произвести без оставления копий» (где хранились и куда переданы документы о предках Ленина) / Вступ. ст., коммент. и подготовка публ. Т. И. Бондаревой и Ю. Б. Живцова. *Отечественные архивы*. 1992. № 4. С. 65–83.

¹⁹ Штейн М. Г. Ульяновы и Ленины. Тайны родословной и псевдонима. Санкт-Петербург: ВИРД, 1997. С. 44.

євреїв. Так, він подав на ім'я Миколи I пропозиції щодо заборони носіння національного одягу та введення молитов за російського імператора, що й були прийняті у 1850–1854 рр. Тим не менш, дворянство Бланки отримали лише в 1859 р.²⁰

Чи не єдиний приклад того, як вдалося зберегти віросповідання при значній акультурації, – постать барона Евзеля Гінцбурга. Він походив із рабинської родини та в подальшому домігся впровадження законів, що полегшували життя євреїв імперії²¹. Проте дворянство йому, на відміну від інших діячів Великих реформ, надав гессенський герцог Людвиг III, а імператор Олександр II це лише підтвердив²². Тобто, можна стверджувати, що здебільшого реформатори єврейського походження були дітьми євреїв-вихрестів, у поодиноких випадках – вихрести в першому поколінні (Михайло Позен, Іван Гауровіц²³) або ж юдеї (барон Евзель Гінцбург).

Різняться й території, звідки прибували родини цих реформаторів: передусім це німецькі князівства та Річ Посполита. Осторонь стоїть лікар Іван Гауровіц, який походив з Данії. У релігійному плані в більшості євреї ставали лютеранами (барони Штігліци, Абрам Перетц, Іван Гауровіц), хоча деякі обирали православ'я (Позени, Бланки). Шляхи ж отримання дворянства були

²⁰ Логинов В. Т. Тайны биографии Ленина. URL: <https://историк.рф/journal/тайны-биографии-ленина/> (дата звернення: 11.03.2021).

²¹ О предоставлении евреям-купцам 1-й гильдии и евреям-иностранным поданным права жительства и торговли вне черты постоянной оседлости евреев, див.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1859. Т. XXXIV. № 34248; «О мерах к облегчению евреям перехода из земледельческого сословия в другие» та «О дозволеннии евреям механикам, винокурам, пивоварам и вообще мастерам и ремесленникам проживать повсеместно в империи» див.: Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1867. Т. XL. № 41802.

²² Слюзберг Г. Б. Гинцбург, Евзель Гаврилович, барон. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Издание Общества для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз–Ефрон, 1910. Т. 6: Гадассий – Данте. Стлб. 532–534.

²³ Один з редакторів «Морського уставу» 1869 р. – Гауровіц Іван Самойлович (Русский биографический словарь / Издание Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. Т. 4. Гаар – Гербель. С. 278–279).

майже однаковими: або отримання чину (Штігліци, Бланки), або ордену (Позени), або підтвердження іноземного пожалування (Гінцбурги).

Ця категорія реформаторів зробила помітний внесок у розвиток Російської імперії. Проаналізувавши ініціативи діячів єврейського походження за доби Великих реформ щодо модернізації імперії в селянській, судовій, фінансовій та ін. сферах, нам вдалося виявити два основних напрями їхньої роботи: вирішення загальноімперських проблем і становище євреїв у державі. Останній напрям окреслюється здебільшого через примусове «наближення» до імперського суспільства (проекти Михайла Позена щодо посилення цензури єврейських книг та обмеження видання Талмуду, «Шулхан Аруху» й «Зогару»²⁴ Олександра Бланка щодо зовнішнього вигляду). Поміркованою виглядає позиція Єгора Перетца, який підтримував у Державній раді проекти «в захисту євреїв» барона Евзеля Гінцбурга²⁵.

Інші представники дворян єврейського походження зосереджувалися лише на проблемах загальноімперської модернізації, не звертаючи уваги на національне питання. Так, Іван Гауровиц систематизував основні обов'язки корабельного лікаря і взагалі все, що стосується лікарів²⁶. Також за його участі було складено статут щодо морських шпиталів 1865 р. та морський статут 1869 р.²⁷ Схожим прикладом вирішення нагальних проблем імперії можна вважати діяльність барона Олександра Штігліца у 1861 р. щодо розбудови банківської системи Російської імперії

---

²⁴ Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797–1917: Очерки истории цензуры. Санкт-Петербург; Иерусалим: Гешарим; Мосты культуры, 1999. С. 116.

²⁵ Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221885-01-01%22&diaries=%5B906%5D> (дата звернення: 11.03.2021).

²⁶ Гауровиц И. С. Краткое руководство морским врачам для осмотра и освидетельствования, преимущественно в судебно-медицинском отношении. Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1858.

²⁷ Гауровиц Иван Самойлович. Высшие чины Российской Империи (22.10.1721 – 2.03.1917) / Сост. Е. Л. Потемкин. Москва: Б. и., 2019. Т. 1. С. 483.

та підтримки статті 33 «Положення о дворовых» відносно «капитала в пользу немощных дворовых»²⁸.

Ставлення дворянської еліти імперії до діяльності вихрестів та їхніх нащадків досить сильно варіювалося залежно від обставин. Це стосується, передусім, Михайла Позена, який на початку селянської реформи представив достатньо помірковану програму ліквідації кріпацтва 1856–1857 рр. Його позиція викликала не просто протидію в колах імперської еліти, що брала участь у реформі, але й напади на походження та навішування ярликів, про що свідчать мемуари Якова Соловьйова, Петра Семенова-Тян-Шанського та ін.²⁹ Саме через такі відгуки сучасників дотепер в історіографії Михайла Позена відносять до консерваторів та кріпосників, хоча він «більш прагматично» ставився до питання вотчинної влади, виступаючи проти волості та мирового суду як непотрібних бюрократичних утворень, й хотів, аби помісне дворянство мало «реальну можливість контролювати хід реформи»³⁰. Схожою була й ситуація у барона Олександра Штігліца, якого у 1863 р. звинуватили в краху Державного банку після припинення платежів цією установою та вважали одним з «деятельнейших наших разорителей»³¹.

Поява активного дворянства єврейського походження за доби Миколи I та активна діяльність за доби модернізаційних перетворень Олександра II зумовила створення мітів щодо походження інших відомих діячів. Це підтверджує свідчення міністра

²⁸ Текущая хроника и особые происшествия (Дневник В. Ф. Одоевского 1859–1869 гг. URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221861-01-01%22&diaries=%5B469%5D> (дата звернення: 11.03.2021)).

²⁹ Из записок Марии Аггеевны Милютиной. *Русская старина*. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1899. Т. ХСVII. Кн. 3. С. 583; Записки сенатора Я. А. Соловьёва о крестьянском деле, 1858–1859 гг. *Русская старина*. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1882. Т. XXXIII, Кн. 2. С. 255; Мемуары П. П. Семенова-Тян-Шанского. Петроград: Издательство М. Стасюлеви-ча, 1915). Т. 1. Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.). С. 60. URL: <https://www.on-island.net/History/1861/Tyan-Shansky/vol1-bw.pdf> (дата звернення: 11.03.2021).

³⁰ Христофоров И. А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.). Москва: ООО «ТИД «Русское слово-РС»», 2002. С. 120–121.

³¹ Никитенко А. В. Дневник. URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221843-01-01%22&diaries=%5B483%5D> (дата звернення: 10.03.2021).

фінансів Сергія Вітте про генерала Василя Геймана³², який був автором кількох проєктів 1870-х років щодо реформування війська³³. Хоча документальні свідчення єврейського походження генерала з родини кантоністів відсутні³⁴, його підозрювали в єврейському походженні.

Отже, серед усіх діячів Великих реформ можна виокремити групу осіб, які зреклися юдейської віри, отримали дворянство та вибудували блискучу кар'єру, але не всі забули про своє походження – серед першого покоління вихрестів треба назвати Позена та Бланка, які стали ініціаторами проєктів щодо реформування єврейських громад. Нам вдалося виявити їхні спільні риси: походження з німецьких чи польських теренів, навернення в лютеранство чи православ'я в першому або другому поколінні, тісні контакти один з одним та ін. Хоч феномен євреїв-дворян серед реформаторів становив кількісно незначний прошарок, він заслуговує на увагу дослідників. Адже реформатори не лише зосереджувалися на вирішенні проблем загальноімперського значення, але й впливали на правове положення єврейських громад. Вивчення такої групи дозволяє детальніше дослідити підходи до модернізації імперських реалій, прослідкувати стратегії адаптації та існування в новому суспільному просторі.

Бібліографія

Витте С. Ю. Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III. 1849–1894. Берлин: Слово, 1923. URL: http://az.lib.ru/w/witte_s_j/text_0010.shtml (дата звернення: 10.03.2021).

---

³² «Гейман был также из солдат, но из солдат-евреев, и тип его был вполне еврейский» (Витте С. Ю. Воспоминания. Детство. Царствования Александра II и Александра III. 1849–1894. Берлин: Слово, 1923. С. 45. URL: http://az.lib.ru/w/witte_s_j/text_0010.shtml (дата звернення: 10.03.2021)).

³³ Гейман Василий Александрович. Военная энциклопедия / Под ред. Ген. штаба полк. В. Ф. Новицкого, воен. инж. подполк. А. В. фон Шварца [и др.]. Санкт-Петербург: Товарищество И. Д. Сытина, 1912. Т. 7. Военская честь – Гимнастика военная. С. 213–214.

³⁴ Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. С. 171.

- Гамбурд М. М. Династия Штиглицев. *Звезда*. 2012. № 4. URL: <http://www.miriamgamburd.com/ru/text/династия-штиглицев/> (дата звернення: 10.03.2021).
- Гауровиц И. С. Краткое руководство морским врачам для осмотра и освидетельствования, преимущественно в судебно-медицинском отношении. Санкт-Петербург: Типография Морского министерства, 1858.
- Гауровиц Иван Самойлович. *Высшие чины Российской Империи (22.10.1721 – 2.03.1917)* / Сост. Е. Л. Потемкин. Москва: Б. и., 2019. Т. 1. С. 483.
- Гауровиц Иван Самойлович. *Русский биографический словарь* / Издание Императорского Русского Исторического Общества. Санкт-Петербург: Типография Г. Лиснера и Д. Собко, 1914. Т. 4. Гааг – Гербель. С. 278–279.
- Гейман Василий Александрович. *Военная энциклопедия* / Под ред. Ген. штаба полк. В. Ф. Новицкого, воен. инж. подполк. А. В. фон Шварца [и др.]. Санкт-Петербург: Товарищество И. Д. Сытина, 1912. Т. 7. Воинская честь – Гимнастика военная. С. 213–214.
- Герасимова В. А. Крещение евреи в России в XVIII в.: особенности социокультурной адаптации: автореф. дисс. ... канд. ист. наук: 24.00.01. Саратов, 2013. 20 с.
- Государственная канцелярия. 1810–1910 / Составлено в Государственной Канцелярии. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1910. 466 с.
- Давидович И. Позен Михаил Павлович. *Русский биографический словарь* / Издание под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. Санкт-Петербург: Типография И. Н. Скороходова, 1910. Т. 14. Плавильщиков – Примо. С. 265–266.
- Дневник государственного секретаря А. А. Половцова. URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221885-01-01%22&diaries=%5B906%5D> (дата звернення: 11.03.2021).
- Дневник Е. А. Перетца, государственного секретаря. 1880–1883 / с предисл. А. Е. Преснякова. Москва; Ленинград: Государственное издательство, 1927. 172 с.
- Жихарев С. П. Записки современника. URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221808-01-01%22&diaries=%5B515%5D> (дата звернення: 10.03.2021).

- Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 гг. Москва: Издательство Московского университета, 1964. С 337–338.
- Записки сенатора Я. А. Соловьева о крестьянском деле, 1858–1859 гг. Русская старина. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1882. Т. XXXIII, Кн. 2. С. 227–258.
- «Изъятие... произвести без оставления копий» (где хранились и куда переданы документы о предках Ленина) / Вступ. ст., коммент. и подготовка публ. Т. И. Бондаревой и Ю. Б. Живцова. *Отечественные архивы*. 1992. № 4. С. 65–83.
- Из записок Марии Аггеевны Милютиной. *Русская старина*. Санкт-Петербург: Типография Товарищества «Общественная польза», 1899. Т. XCVII. Кн. 3. С. 575–601.
- Кириа неемана, или История евреев в г. Вильне и литературная их деятельность, написана Самуилом Иосифом Финном, Вильна: Типография Р. М. Ромма, 1860. 367 с.
- Клейн Б. С. Потемкинские евреи. *Международный интернет-журнал «Русский глобус»*. 2007. Март. № 3. URL: <http://www.russian-globe.com/N61/Klein.PotemkinskieEvrei.htm> (дата звернення: 10.03.2021).
- Логинов В. Т. Тайны биографии Ленина. URL: <https://историк.рф/journal/тайны-биографии-ленина/> (дата звернення: 11.03.2021).
- Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці: тисячоліття співіснування. Ужгород: Видавництво Валерія Падяка, 2016. 328 с.
- Мемуары П. П. Семенова-Тян-Шанского. Петроград: Издательство М. Стасюлевича, 1915). Т. 1. Эпоха освобождения крестьян в России (1857–1861 гг.). С. 60. URL: <https://www.on-island.net/History/1861/Tyan-Shansky/vol1-bw.pdf> (дата звернення: 11.03.2021).
- Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. Москва: Новое литературное обозрение, 2006. 248 с.
- Минкина О. Ю. Еврейские депутации в Российской империи. 1773–1825 гг. Генезис, структура, формы обращений к власти: автореф. дисс. канд. ист. наук: 07.00.02. Санкт-Петербург, 2009. URL: <https://www.dissercat.com/content/evreiskie-deputatsii-v-rossiiskoi-imperii-1773-1825-gg-genezis-struktura-formy-obrashchenii-> (дата звернення: 11.03.2021).
- Никитенко А. В. Дневник. URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221843-01-01%22&diaries=%5B483%5D> (дата звернення: 10.03.2021).

- Перетц Е. А. Дневник (1880–1883) / Сост. и науч. ред. А. А. Белых. Москва: Издательский дом «Дело» РАНХиГС, 2018. 512 с.
- Петровский-Штерн Й. Евреи в русской армии: 1827–1914. Москва: Новое литературное обозрение, 2003. 556 с.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1848. Т. XXII. № 15936.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1859. Т. XXXIV. № 34248.
- Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1. Санкт-Петербург: Типография II отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии, 1867. Т. XL. № 41802.
- Слиозберг Г. Б. Гинцбург, Евзель Гавриилович, барон. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Санкт-Петербург: Издание Общества для Научных Еврейских Изданий и Издательства Брокгауз–Ефрон, 1910. Т. 6: Гадассий – Данте. Стлб. 532–534.
- Текущая хроника и особые происшествия. *Дневник В. Ф. Одоевского 1859–1869 гг.* URL: <https://prozhito.org/notes?date=%221861-01-01%22&diaries=%5B469%5D> (дата звернения: 11.03.2021).
- Христофоров И. А. «Аристократическая» оппозиция Великим реформам (конец 1850 – середина 1870-х гг.). Москва: ООО «ТИД “Русское слово-РС”», 2002. 432 с.
- Штейн М. Г. Ульяновы и Ленины. Тайны родословной и псевдонима. Санкт-Петербург: ВИРД, 1997. 280 с.
- Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России, 1797–1917: Очерки истории цензуры. Санкт-Петербург; Иерусалим: Гешарим; Мосты культуры, 1999. 792 с.
- Deutscher I. Message of the Non-Jewish Jew. URL: <https://www.marxists.org/history/etol/newspape/amersocialist/deutscher01.htm> (дата звернения: 11.03.2021).
- Klier J. D. State Policies and the Conversion of Jews in Imperial Russia / R. P. Geraci, M. Khodarkovsky. *Of Religion and Empire. Missions, Conversion, and Tolerance in Tsarist Russia.* Ithaca; London: Cornell University Press, 2001. P. 92–112.